

подніпровська частина Черкащина, райони Київської, Харківської, Івано-Франківської, Вінницької, Рівненської, Хмельницької, Запорізької та Одеської областей²⁸.

Диспропорція в економіці з переважанням видобувної, металургійної та хімічної галузей викликали не тільки забруднення середовища, але й вимагали величезних енергетичних та фінансових затрат. Спустошені надра — вугільні, газові, нафтові, графітові та інші родовища — змушували шукати джерела сировини деінде. Безжалісна експлуатація земель призвела до ерозії переважної частини чорнозему.

Водночас вжиті заходи з боку радянського керівництва у сфері захисту природи мали утилітарно-прикладне значення і не давали бажаного результату, а в деяких випадках навіть оберталися негативною стороною до навколишнього середовища. «Турбуючись» про будівництво соціалізму та техногенну гонку, комуністичні партократи часто приймали рішення, які нівелювали попередні, спрямовані на покращення екології.

Гонка озброєнь важким тягарем лягала на радянську економіку, знижуючи життєвий рівень суспільства та безпосередньо впливаючи на природне середовище, призводило до деградації біосфери, поглинаючи величезну кількість ресурсів. Включення СРСР у це змагання без достатніх для цього економічних ресурсів сформувало гіпермілітаризоване господарство, байдуже до життєвих потреб суспільства, в тому числі у підтриманні рівноваги природних систем. Навіть мирне використання ядерної енергії приховувало в собі велику небезпеку для людства та навколишнього середовища, про що засвідчила аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

Валентин Лазуренко, Ганна Чепурда

§ 2. Затоплені села

Одним з проявів ігнорування законів природи і втілення на практиці науково не обґрунтованих ідей гігантоманії стали положення розробленого ще за життя Й. Сталіна й розвинутого його наступниками плану, який свого часу з подачі компартійних ідеологів отримав назву «сталінського плану перетворення природи». Відправною точкою цього плану став комплекс заходів, передбачених постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництві ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР»²⁹.

²⁸ Генсірук С. А. *Регіональне природокористування: навч. посібник*. Львів, 1992. С. 281.

²⁹ Постановление Совета Министров Союза ССР и ЦК ВКП(б) от 20 октября 1948 г. «О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов,

Безпрецедентна за своїми масштабами комплексна програма регулювання природи мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу, у тому числі й в Україні, і, завдяки цьому, домогтися підвищення продуктивності сільського господарства. Основу плану, як відомо, складала насадження лісових смуг, які за задумом розробників повинні були перегородити дорогу суховіям і змінити клімат на площі в 120 млн. гектарів, що дорівнює територіям Англії, Франції, Італії, Бельгії та Нідерландів разом узятих. Та невдовзі «план перетворення природи» був суттєво доповнений наступниками Й. Сталіна. Відсунувши полезахисні заходи на другий план, радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим головним пріоритетом визначило і запланувало спорудження гігантських гідроелектростанцій на великих ріках Радянського Союзу. Складовою частиною цих додаткових положень плану стало будівництво каскаду потужних гідроелектростанцій на Дніпрі.

Перші «успіхи» у зарегулюванні Дніпра, пов'язані із завершенням у 1955 р. будівництва Каховської ГЕС, зміцнили у післясталінського керівництва СРСР переконання щодо необхідності продовжувати розроблення та реалізації масштабних дніпровських гідротехнічних проектів. І вже 10 грудня 1955 р. Рада техніко-економічної експертизи Держплану СРСР розглянула та затвердила на своєму засіданні розроблену спеціалізованим інститутом Гідроенергопроект схему комплексного використання водних ресурсів Дніпра³⁰. Планувалося спорудити вище по Дніпру Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Київську і Канівську гідроелектростанції.

Але ще на стадії розроблення проектів «приборкання» Дніпра не брався до уваги важливий чинник — те, що басейн Дніпра історично має високу економічну, соціальну, природничу і духовну цінність для українського народу, адже він займає 46,6% території України. Розробники проекту залишали поза увагою й те, що Дніпро — практично єдине джерело водопостачання великих промислових центрів південної і південно-східної частини України, а водними ресурсами ріки забезпечується близько 60% потреб держави у прісній воді³¹.

Не враховувалися й історичні уроки, коли ще на початку 1930-х рр. внаслідок недооцінки та нехтування об'єктивних чинників і закономірностей природи при будівництві Дніпрогесу новоутворене водосховище справляло негативний вплив на природне середовище. Так, після завершення будів-

---

строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и стойких урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР». *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. Т. 3. 1941–1952.* Москва, 1968. С. 531–549.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4979. Арк. 77–81.

³¹ Хвесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро та шляхи їх вирішення. *Екологія і природокористування.* Вип. 17. 2013. С. 68–69.

ництва на мілководних ділянках науковцями ще в довоєнні роки відзначено появу синьо-зелених водоростей у зв'язку з тим, що істотно зменшилася швидкість течії ріки.

Якщо у 1929 р. біля Дніпропетровська вона становила 0,63–0,83 метрів у секунду, а біля порога Вільного — 1,27–4,7 метрів у секунду, то після затоплення вона зменшилася, відповідно, до 0,03–0,08 метрів у секунду та 0,01–0,19 метрів у секунду. При цьому за три роки товщина шару мулу у водосховищі збільшилася приблизно вдвічі, тобто чітко проявилися ознаки озерного типу водойми. Також істотно погіршився хімічний склад дніпровської води, що було обумовлено як зростанням обсягів стічних вод промислового виробництва, так і зарегульованістю річкового стоку³².

Не зробивши висновків із зовсім близького у часі досвіду гідробудівництва, вже у 1950–1975 рр. відповідно до сформульованих у сталінський період і розвинутих у наступні роки положень «великого плану перетворення природи» на Дніпрі створюється ще п'ять водосховищ, і ріка почала «працювати на комунізм», ставши повністю зарегульованою на усій території України.

Затоплені при спорудженні гідроелектростанцій площі склали 6 тис. кв. км. Найбільша площа (третина) припадає на Кременчуцьке водосховище — 2085,5 кв. км. Дещо менші площі потрапили під затоплення Каховським водосховищем — 1879 кв. км. Найменше земель затоплено водосховищем Дніпрогесу — 255,2 кв. км³³.

Створення каскаду дніпровських гідровузлів стало наочним проявом гігантоманії, характерної для доби «великих будов комунізму». До того ж в основу цього проекту була покладена хибна концепція зведення потужних гідроелектростанцій на рівнинних ріках без врахування світового досвіду. І лише в 1970-х рр., коли гідровузли на Дніпрі були вже введені в дію і очевидними стали негативні наслідки, керівництво СРСР відмовилося від подібної практики.

При економічній оцінці наслідків спорудження водосховищ на Дніпрі важливим вбачається висновок науковців щодо помилковості ключової тези «сталінського плану перетворення природи» щодо економічної доцільності створення водосховищ і будівництва каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, яка базувалася на отриманні дешевої і екологічно чистої електроенергії. В Національній програмі екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води від 27 лютого 1997 р. зазначено, що утримання каскаду ГЕС в 1990-х рр. обходилося у 6–30 разів дорожче вартості енергії,

---

³² Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве. *Дзеркало тижня. Україна*. 2011. № 24. 1 липня; Хвесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро... С. 68–74.

³³ Скрипник А. В., Голячук О. С. Раціональне природокористування та каскад Дніпровських водосховищ. *Проблеми економіки*. 2014. № 4. С. 153–160.

що на них виробляється. А кожні 10 років необхідно вкладати кошти, що перевищують балансову вартість гребель у 17 разів³⁴.

Значно нижчим очікуваного виявилось і зростання обсягів дніпровських перевезень. В основі своєї це було пов'язано із невідповідністю технічної бази річкового транспорту новим умовам судноплавства, які докорінно змінилися у результаті будівництва каскаду гідровузлів.

У першій половині 1960-х рр. наявні на балансі у Дніпровському пароплавстві судна за своєю конструкцією та призначенням вже не могли використовуватися у середній та нижній течіях Дніпра³⁵. Єдиним виходом забезпечення ефективного вантажопотоку вбачалося поповнення річкового флоту суднами озерного типу. Економічні розрахунки показували, що це дозволило б знизити собівартість вантажоперевезень мінімум вдвічі³⁶. Проте ця край потрібна модернізація розтяглась на довгі десятиліття.

З економічної точки зору негативним наслідком непродуманого втручання людини в природне середовище стало й те, що затоплені дніпровськими водосховищами землі практично назавжди вилучилися із сільськогосподарського обігу. У 1990-х рр. роках одночасно з виявленням досить низької ефективності роботи гідровузлів науковцями встановлено, що втрати тільки від затоплення чорноземів дніпровських заплав майже в 400 раз перевищили прибуток від роботи шести гідроелектростанцій на Дніпрі.

Крім того утворилися великі мілководні ділянки водосховищ. Зокрема після затоплення ділянки глибиною до 2 м склали 150 тис. га, до 1 м — 70 тис. га, що становить відповідно 20% і 10% затоплених земель. Тобто мілководдя становлять приблизно третину затоплених угідь³⁷.

Спорудження передбачених «сталінським планом перетворення природи» водосховищ дніпровського гідрокаскаду призводило до руйнування прилеглих до них земель і зумовлювало необхідність виконання великих обсягів протиерозійних робіт з обліснення змитих та розмитих ґрунтів³⁸. Однак плани лісонасаджень хронічно не виконувалися.

Так, захисні насадження по берегах Каховського водосховища планувалося створити ще у 1956–1962 рр. на площі 5685 га. По берегах Кременчуцького водосховища створення всіх видів захисних насаджень площею 4485 га повинні були завершитись у 1959 р. Проте ця робота була виконана відповідно на 85,2% та 51,8%³⁹.

³⁴ Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води від 27 лютого 1997 року № 123/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 41. С. 20–22.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 9. Спр. 6009. Арк. 66.

³⁶ Там само. Спр. 4543. Арк. 110–117.

³⁷ Хесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро... С. 69.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 5105. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 14.

³⁹ Там само. Ф. 5106. Оп. 1. Спр. 360. 34 арк.; Обухов Є. В. Каховському водосховищу — 55 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 116–125.

Співставлення фахівцями позитивних та негативних наслідків створення каскаду водосховищ на Дніпрі з використанням статистичних даних та експертних оцінок дало підстави для однозначного висновку про те, що функціонування каскаду дніпровських водосховищ економічно збиткове. При цьому негативні наслідки в сучасних умовах перевищують позитивні у 3–9 разів⁴⁰.

Як позитивні, так і негативні наслідки мало затоплення дніпровських порогів на довжині 65–80 км. Позитивне значення мало те, що затоплення давало змогу транспортувати вантажі без перевантаження. Водночас затоплення порогів призвело до втрати унікальних історико-природних ландшафтів — важливого гуманітарного, а також економічного чинника (туризм).

Негативні економічні наслідки значно переважають декларовані і широко популяризовані при розробці та прийнятті плану його позитивні наслідки, зокрема щодо приросту виробництва електроенергії за рахунок гідроелектростанцій. Насправді ж, у повоєнні роки приріст електроенергії забезпечували переважно теплові електростанції.

Необхідно взяти до уваги й те, що за оцінками українських фахівців близько 10% виробленої електроенергії використовується на підтримку безпечного функціонування самих водосховищ — забезпечення річкового стоку, вертикального дренажу та інших робіт. Окрім того на дніпровських водосховищах функціонує понад 30 потужних насосних станцій, які безперервно перекачують воду 30 річок — приток Дніпра, у водосховища із загальною продуктивністю 516 метрів кубічних/секунду та потужністю 66553 кВт⁴¹.

Не відбулося й очікуваного збільшення вилову риби при створенні каскаду дніпровських водосховищ. Значно зрослий вилов риби в перші роки створення водосховищ — до 100 тис. тонн у 1973 р., з часом уповільнився і швидко почав зменшуватися. І вже в 1991 р. у Дніпрі впродовж року було вилучено лише 30 тис. тонн риби. На цьому рівні показник перебуває досі⁴².

Але найгострішою не тільки економічною, а, передусім, соціальною проблемою сучасності, пов'язаною із спорудженням гідроелектростанцій стало значне скорочення кількості населених пунктів внаслідок заповнення водосховищ. І на сьогодні немає точних статистичних даних наслідків цієї масштабної акції.

Підрахунок кількості затоплених населених пунктів, переселених господарств і числа переселенців утруднюється тим, що ці показники протягом періоду проектування і спорудження гідровузлів часто змінювалися. Очевидно, що цифри, які фігурують у публікаціях сучасних дослідників, є приблизними і враховують окрім сіл ще й численні хутори у плавнях Дніпра, а

⁴⁰ Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне... С. 4.

⁴¹ Хесик М. А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро... С. 73.

⁴² Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне... С. 4.

також населені пункти, які були частково підтоплені. Найближчими до істини вважаються дані сучасної дослідниці Н. Горло, яка у своїх працях наводить дані про затоплення близько 3 тис. сіл, і про те, що близько 3 млн. жителів придніпровських сіл змушені були залишити свої понад 500 тис. садиб⁴³.

Першими від затоплення потерпіли придніпровські території під час заповнення чаші водосховища Каховської ГЕС, будівництво якої розпочалося у вересні 1950 р. у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу і зрошення земель південних районів України та північних районів Криму». Ця постанова поклала початок реалізації «сталінського плану перетворення природи» на Дніпрі⁴⁴.

При спорудженні Каховського водосховища були затоплені унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами Кінські плавні⁴⁵. Цей природний комплекс — заплавна тераса Дніпра, яка розширюється до ширини понад 20 км і займає близько 80 тис. гектар, що знаходились між Дніпром і його притокою річкою Кінська (Кінка, Конка), що здавна називалась в народі «Кінські плавні» або «Великий Луг»⁴⁶. Нині ця територія майже повністю затоплена водами Каховського водосховища.

Під воду пішли тисячі пам'яток історії і археології, серед яких сім із восьми майже не вивчених Запорозьких Січей. Головне, що всього цього можна було б уникнути, якби будівельники здійснили проект у повному об'ємі, тобто спорудили захисну дамбу для збереження від затоплення більшої частини Великого Лугу. Археологи завжди були проти спорудження Каховського водосховища, а сьогодні їх увага зосереджена на збереженні відомої пам'ятки археології «Мамай-Гора», яка знаходиться біля обриву водосховища⁴⁷.

Затоплення Кінських плавнів з їх лісами, озерами, старицями та протоками є класичним прикладом бездумного втручання людини в природу. Під водою опинилися десятки населених пунктів та орієнтовно 30 тис. гектар родючої землі, зникло понад 60 дрібних річок і озер. Ліквідовано цілий ландшафтний регіон, біокомплекс — регулятор місцевого клімату, унікаль-

⁴³ Горло Н. В. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 14. Київ, 2008. С. 221–231.

⁴⁴ Обухов Є. В. Каховському водосховищу... С. 116–125.

⁴⁵ *Економічна історія України: підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / Ред. Б. Д. Лановик. Київ, 2004. С. 384.

⁴⁶ Великий луг. [Електронний ресурс]. URL: <https://pzf.mepr.gov.ua/великий-луг-нпш.html> Назва з екрана; *Кінська, Конка, Кінка. Географічна енциклопедія України: В 3-х т.* Київ, 1990. Т. 2. С. 155.

⁴⁷ *Археологи пропонують знищити Каховське водохранилище*. URL: <http://glavred.info/archive/2009/09/10/192735-11.html>

ний біофільтр, неоціненна комора природних ресурсів (рибних, рослинних, мисливських тощо)⁴⁸. Якби гідровузол побудували дещо вище за течією, то можна було б зберегти близько 100 тис. га із 257 тис. га затоплених водосховищем плавнів Запорізької та Дніпропетровської областей, а також частину із 27 затоплених селищ⁴⁹.

У 1958 р., коли у Каховському водосховищі рівень води досяг «нормального підпірного горизонту», відомий український письменник і режисер О. Довженко писав: «Протягом усієї зими піднімалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера. А навесні, коли по всіх притоках із верхів'я рушив лід, а за льодом величезна повінь — весь Дніпровський Низ від Запоріжжя до Каховки відразу став невпізнаним. Пішов під воду запорозький Великий Луг, потонули навіки старі хрести на дідівських кладовищах. Зникли річки Підпільна, Скарбна... Народилося море, безкрайне, з неосяжним морським горизонтом. Геологічне диво!.. На дні якого затонуло навіки дитинство»⁵⁰.

Чимало недоліків допускалося при плануванні на нових місцях перенесених із зони затоплення Каховським водосховищем населених пунктів. Так, село Золота Балка Херсонської області на новому місці було розтягнуте вздовж водосховища на 3,7 км⁵¹. Крім відходу від традицій забудови, це ще вимагало й зайвих затрат на продовження комунікацій.

Казенний підхід до планування нових сіл відзначав і О. Довженко, побувавши у 1955 р. на Херсонщині. Його неприємно вразило, що село Мала Каховка Каховського району було збудоване фактично без центру з трьома витягнутими в довжину вулицями. Такими ж прямими як по нитці вулицями було збудоване й село Покровське Білозерського району. Своє ставлення письменник висловив такими словами: «Це “нововведення” — вистроювати нові будинки в струнку — йде, очевидно, від спрощеного розуміння критики старого українського села з його найчастіше вузькими, кривими вулицями, вуличками, що виникли стихійно, без будь-якого видимого планування»⁵².

Письменник О. Дмитренко на сторінках журналу «Вітчизна» писав: «Чи втямки було сталінському ентузіастові, що ніякі сонцесяйні й зореносні Дніпрельстани не владні замінити й не замінять ніколи того, що для народу, для його історичної пам'яті становило багатовікову святість, невмирущу славу, думу, пісню, саму душу його. А то таки справді так — незнищений дух цілих поколінь увібрала в себе незборима вольниця, непохитна демократична «козацька республіка» за порогами, де підпирали небо раменами

⁴⁸ Довженко А. Мы строим сёла будущего. *Молодой колхозник*. 1955. № 2. С. 3.

⁴⁹ Обухов Є. В. Каховському водосховищу... С. 119.

⁵⁰ Голубкіна Г. С. Як море поглинало Великий Луг. *Запорізька правда*. 2013. 28 вересня. С. 2.

⁵¹ Моравский В. Формирование планировочной структуры сел в зоне днепровских водохранилищ. *Строительство и архитектура*. 1974. № 5. С. 20.

⁵² Довженко А. Мы строим сёла... С. 14.

тисячолітні дуби-велетні й звідки веслували аж до Царгорода на швидких чайках, дубах і байдарках зірвіголові й вусаті відчайдухи-козаки»⁵³.

Тяжким випробуванням для населення придніпровських сіл стало переселення із зони затоплення, про що люди й досі з гіркотою згадують як про велику трагедію. Сповна це відчули жителі населених пунктів, які потрапили в зону затоплення Кременчуцького водосховища — найбільшого не тільки за площею затоплення серед гідровузлів на Дніпрі, а й за кількістю людей, які мали покинути свої домівки.

Про масштабність акції з переселення свідчить те, що усього із визначених під рукотворне Кременчуцьке водосховище територій на нові місця необхідно було перенести 186 населених пунктів, у тому числі в Черкаській області — 85, Полтавській — 73 і Кіровоградській — 28. Затопленню підлягали 70687 дворів, з них у Черкаській області 46061, Полтавській — 18792 і Кіровоградській — 5834. Підлягали безумовному переселенню і втрачали свої житла через затоплення 131072 жителів, зокрема в Черкаській області — 80281, Полтавській — 35352 і в Кіровоградській — 15439 жителів⁵⁴.

Досвіду переселення такої великої кількості людей з територій, які мали стати дном майбутнього гігантського Кременчуцького водосховища (причому у стислі терміни), влада не знала. Практика відселення жителів під час будівництва ДніпроГЕСу, чи Каховської ГЕС, для Кременчуцької ГЕС не підходила, оскільки водосховища попередніх електростанцій зачіпали відносно незначну кількість поселень та їхніх жителів.

Підготовка до переселення сіл розпочалася у 1956 р. після прийняття постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 74/33 від 31 грудня 1955 р. «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Відповідні постанови на її виконання були прийняті на обласному і районному рівнях.

При виборі місць для переселення переважав принцип «економічної доцільності», згідно якого людей переселяли без їхньої згоди на визначені органами влади території. Не проводилося належної роз'яснювальної роботи, значні недоліки мала система виплати компенсацій за втрачені садиби, що дуже утруднювало відновлення господарств, яке було справою самих переселенців. Господарське облаштування представників пільгових категорій відзначалося формальним підходом з боку владних інстанцій⁵⁵.

Кожен власник садиби, котрий переїжджав на нове місце проживання, повинен був звільнити свою ділянку від дерев, щоб не заважали майбут-

---

⁵³ Дмитренко О. Хвіст ящірки, або Друга дума про чисте плесо. *Вітчизна*. 1990. № 9. С. 136.

⁵⁴ Бабенко О. О. *Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області)*. Кропивницький, 2016. С. 18–19.

⁵⁵ Там само. С. 16.

ньому судноплавству. Приватні будинки й подвірні споруди господарям доводилося розбирати самим — за це їм передбачалась мізерна компенсація⁵⁶.

Роботи з перенесення населених пунктів і переселення людей планувалися без належних економічних розрахунків, внаслідок чого порушувалися терміни їх виконання і завдавалися матеріальні і моральні збитки населенню. Про це свідчить характерна й для інших регіонів організація переселення в Чигиринському районі Черкаської області, багато сіл якого потрапили в зону затоплення Кременчуцьким водосховищем. Тут, як і в інших місцях, оцінкою вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, займалася районна оціночна комісія. До її складу входили: представник райвиконкому (голова комісії), фахівці від районного відділу з будівництва в колгоспах, районного фінансового відділу і дирекції Кременчуцької ГЕС. Чигиринська районна рада народних депутатів затвердила склад комісії 1 лютого 1956 р.

Вже від самого початку переселення не витримувалися терміни виконання робіт. У квітні 1956 р. ще не всі переселенці першої черги отримали офіційні повідомлення з відведенням садиб в натурі⁵⁷. Хоч терміни переселення кожному окремому господарству повинні були оголосити не пізніше, ніж за шість місяців⁵⁸.

Оскільки не всі переселенці могли самостійно перенести будинки чи побудувати нові, то були складені списки пільгових категорій. До них були включені інваліди праці, громадянської і німецько-радянської війн, сім'ї загиблих воїнів радянської армії і флоту, пристарілі, одинокі громадяни. Кошти пільговим категоріям на будівництво нових будинків виділялися державою. Площа будинків мала бути в межах санітарної норми, але не більше, ніж на старому місці.

Як свідчать архівні документи, із запланованих в Чигиринському районі на 1956 р. 63 будинки для пільгових категорій на 8 червня 1956 р. розпочато будівництво лише фундаментів для 45 будинків. Не вистачало будівельних матеріалів — цегли, цементу, каменю, кваліфікованих робітників, вантажних автомобілів.

Згідно плану за весь період необхідно було збудувати 238 будинків для пільгових категорій. Однак в 1956–1957 рр. не було збудовано жодного будинку. І лише в травні 1958 р. було розпочато будівництво 57 будинків⁵⁹.

Про громадські настрої та сприйняття жителями затоплених сіл заходів з переселення можна судити зі спогадів очевидців. Житель села Сагунівка

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 5105. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 2.

⁵⁷ ДАЧкО. Ф. Р-4313. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 29–31.

⁵⁸ Там само. Спр. 698. Арк. 16.

⁵⁹ Чигирик Н. В. З історії переселення сіл Чигиринщини з чаші Кременчуцького водоймища. *Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею*. Олександрівка, 2008. С. 31–33.

Черкаського району на Черкащині І. Жученко, згадуючи затоплення придніпровських сіл Кременчуцьким водосховищем, зазначав, що «люди, за війну і попередні, не менш руйнівні десятиліття в історії України, так звикли до експериментів над собою, що прийняли все покірно. У 1956 р. людей вивезли в поле, поставили там столи, і кожен тягнув собі номерка, де кому поселитися. Кілька кутків із обох сіл переселили у Кіровоградську та Миколаївську області. Люди були дуже проти. Багато хто потім купив хату в Сагунівці і повернувся.

Всі дворища об'їжджали уповноважені, описували, що є в кожному дворі. Усе це потім оцінили, видали кошти на будівництво. Самому не віриться, що за три роки збудували нове село на рівному місці. Так само забудовувалося все від Черкас до Світловодська, а пізніше — і Канівське водосховище споруджували. Люди вдень ходили на роботу, а вечорами — пішки за 3–5 кілометрів на будівництво.

Держава осторонь не стояла: підвозили шифер, камінь, ліс везли аж із Сибіру. Працювали і приїжджі бригади. Людські ж хати будувались так: спочатку робили фундамент, а потім розламували свої хати, а будматеріали перевозили до нових. Жили в цей час де прийдеться, тож побудуватись треба було буквально за літо. Працювали толоками — і старі, й малі. Мазали в день одночасно по 30–50 хат. Нові помешкання отримали навіть покійники — спеціальна бригада викопувала і переносила на нове місце могили»⁶⁰.

Невтішними були наслідки й для жителів придніпровських сіл, які потрапили в зону затоплення водосховищем ще однієї, останньої гідроелектростанції дніпровського каскаду — Київської, будівництво греблі якої у Вишгороді припало на 1959 р. Штучне Київське море (водосховище) заповнювалося в 1964–1966 рр. Тут переселенню підлягало понад 52 населених пунктів з населенням понад 33 тис. жителів. При цьому було затоплено багато сіл Київщини, серед яких низка стародавніх. На правому березі Дніпра — Бірки, Толкунська Рудня, Ротичі, Домонтова. На лівому березі — Старосілля, Сваром'я, Ошитка, Тарасовичі, Чернин, Новосілки-на-Дніпрі, Окунінове, Новий Глібів, Старий Глібів.

Деякі з них, наприклад Старосілля (Ольжич), згадуються ще в XI ст. Люди мали господарство, худобу, городи, садки, на кладовищах спочивали їхні діди та прадіди, були збудовані величні церкви. Навколо — заливні луки з родючою землею. Відомо, що в одному із затоплених сіл — Старосіллі, розміщувалася літня лабораторія біологічної станції ВУАН, заснована у 1918 р. В. Вернадським. А поруч з ним, у селі Хотянівці, було зібрано етнографічну колекцію, що становила основу Етнографічного музею ВУАН.

Багато жителів затоплених сіл переселилися у навколишні населені пункти. Зокрема, усіх жителів села Сваром'є, де було 44 хати, переселили у

⁶⁰ Лисенко С. *На Черкащині можна побачити села, затоплені колись Кременчуцьким водосховищем*. Прес-центр. 2012. 29 січня. С. 6.

Нові Петрівці. Немало таких переселенців у селі Демидові, де встановлено пам'ятник затопленим Київським морем селам. Деякі села не повністю поглинуло Київське водосховище. Так була затоплена більша частина села Козаровичі. Від старого села залишилася одна вулиця Першотравнева. Майже 1300 дворів козаровичан було перенесено і заново збудовано на іншому місці⁶¹.

Наповнення дніпровими водами водосховищ каскаду гідроелектростанцій пройшло глибокою борозною по долях тисяч людей, кардинально зламало їхній закорінений у багатовікові традиції уклад життя. Переселення, яке буквально увірвалося у повсякдення жителів придніпровських сіл, стало для них суцільною смугою побутового і житейського дискомфорту, позначеною тяжкою працею на зведенні житла та господарських споруд, пошуком транспорту для підвезення будівельних матеріалів і всього необхідного для своїх родин. При цьому від роботи в колгоспах селян ніхто не звільняв, тож обов'язкові норми трудоднів треба було виконувати будь-якою ціною. Нерідко до цієї роботи залучалися діти, які виконували роботу батьків, коли ті будували житло. Найважче доводилося сім'ям, де були малі діти, оскільки будувати помешкання батьки змушені вночі та у свята, щоб це не позначалося на роботі в колгоспі.

Жителька села Жовнине Чернобаївського району на лівобережній Черкащині А. Яременко згадувала: «Будувалися і вдень, і вночі, і без вихідних... Допомагали одне одному за відробіток: я — тобі, а ти — мені. Які добрі, порядні, працюючі та трудолюбиві тоді були люди, все робилося від чистого серця, тому що всіх спіткала одна біда. Тоді у людей жив дух терпіння, взаємовиручки та допомоги...

Ось так не покладаючи рук, працюючи на межі власних сил, не вимагаючи ніякої плати, мало того ще й на роботу ходили, будувалося й росло нове красиве село. І все це зробили працюючі та невтомні руки жовнян! Звісно, що за старим селом переселенці й досі сумують... згадують... переглядають безцінні чорно-білі світлини... радіють, коли молоде покоління цікавиться «а як там було на низу?»... І вони можуть годинами розповідати «як там було на низу». А ми можемо годинами слухати, немов зачаровані»⁶².

Передбаченої урядовими рішеннями фінансової та матеріальної допомоги для переселення та облаштування житла на нових місцях було замало. Тому основний тягар лягав на родинні бюджети. Жителька сусіднього села Васютинці Г. Шестопалько згадувала, що для будівництва хати на новому місці довелося продати корову, взяти 10 тис. крб. безпроцентного кредиту, який давала держава переселенцям на пільгових умовах. Додався і виграш

⁶¹ Перегуда В. *Затоплені села Київського Полісся ХХ століття*. URL: <http://vikz.org.ua/zatoplen-sela-ki-vskogo-pol-ssya-hh-st-.html>

⁶² Омелечко Р. Б. *Пам'ять затоплених сіл*. Чернобаїв, 2020. С. 135–136.

1 тис. крб. по облігаціях, що дало змогу закупити дерево на столярні роботи, дах, сохи. За її словами, «найважчою, як і для всіх, була перша мазка. Треба завезти глину, соломку, воду і дістати коней для замісу. На наступний день, в неділю, осіб 60 мазали хату «на відробіток». «Рудити» хату теж приходило осіб 20. Допомогали родичі, колеги, друзі. Між людьми в той час відчувалась взаємовиручка, взаємодопомога».

Далі Г. Шестоपालко згадувала: «Враховуючи те, що в будівництві задіяно багато молодих сімей, які мали малолітніх дітей, по лінії Міністерства здоров'я організували в Ірклієві цілодобову роботу дитячих ясел і приймали до них дітей з 4-місячного віку.

Мені, як завідуючій цими яслами, разом з колективом було дуже важко. Ми сповна віддавались роботі, старались, щоб три десятки малюків були і нагодовані, і доглянуті, і здорові, а батьки — спокійні і могли повністю віддаватись будівництву»⁶³.

З переселенням пов'язані не тільки матеріальні, а й непоправні моральні і духовні втрати, яких зазнали люди затоплених територій і які залишилися незагойною раною для наступних поколінь. Під час заповнення водосховищ дніпровського каскаду було зруйновано і затоплено понад 2 тис. церков. Під водою опинилося понад 10 тис. кладовищ. Тому одним із заходів щодо підготовки чаші майбутніх водосховищ було закриття усіх кладовищ та їх перенесення.

У колишньому лівобережному Іркліївському районі Черкаської області ще в 1955 р. проведено їх обстеження для наступного перенесення. Не підлягали перенесенню старі кладовища, в яких вже не видно могил і хрестів. З 1957 р. в селах, які підлягали затопленню, заборонялося проводити поховання. В районі працювало кілька бригад робітників з інших регіонів, які мали відповідний дозвіл. Проектні установи виділили місце під нові кладовища.

Контроль за виконанням робіт з перенесення кладовищ покладался на сільські ради, які повідомляли жителів сіл про час і порядок проведення робіт. З могил двох-чотирирічної давності повністю переносилися труни. При цьому могли бути присутні родичі покійних. Бувало, що в окрему труну за проханням родини клали рештки інших померлих родичів і ховали їх в окремій ямі. Пізніше встановлювали пам'ятник і вказували імена похованих. Після викопування праху померлих проводили дезінфекцію. Окремо відбувалося перепоховання останків солдатів, які загинули в роки Другої світової війни під час битви за Дніпро і в боях за звільнення Лівобережжя від нацистів у 1943 р. Вони поховані в центрах нових сіл, а також на сільських кладовищах, де на могилах встановлені пам'ятники та пам'ятні знаки.

Комісія у складі голови сільської рад, працівника санстанції, депутатів складала акт про проведення поховання. У вартість виконаних робіт по

⁶³ Там само. С. 127–128.

перенесенню кладовища входило виготовлення трун, транспортування, підкопка могил, їх засипка, поховання.

Архівні документи свідчать, що у Васютинцях така бригада у складі 20 осіб працювала з 1 по 20 квітня 1957 р. За цей час нею розкопано 1395 могил, рештки померлих з яких перепоховані у 12 трунах та 63 ящиках. У селі Москаленки розкопано 1499 могил і здійснено перепоховання в 25 трунах та 265 ящиках. Така ж робота виконана і в інших селах Іркліївського району. Усього в районі перенесено 39 сільських кладовищ, на що витрачено 840 тис. крб. бюджетних коштів⁶⁴.

Мали місце й факти незадовільної організації роботи щодо перенесення кладовищ, поспішності та не дотримання санітарно-епідемічних вимог. На Каховському водосховищі працівники спеціальних бригад, які займалися перезахороненням, свої обов'язки виконували несумлінно. В першу чергу вони відкопували тих захоронених, за кого більше доплатили. При цьому труну мали надати замовники-родичі⁶⁵.

Зустрічалися випадки цинічно-блюзнірського ставлення до роботи з перезахоронення. За свідченням переселенки Г. Рудас із села Старосілля (Київське водосховище), на кладовищі могили розкопали, рештки викинули на землю, а сільчанам сказали: «Вибірайте, де ваше, а не то в Лебедівці, у братській могилі, перезаховаємо»⁶⁶.

В історію затоплення і переселення придніпровських населених пунктів сумною сторінкою увійшло перенесення військових поховань. Це, передусім стосувалося правого берега Дніпра, який під час Другої світової війни восени 1943 р. став місцем запеклих і кровопролитних боїв. При форсуванні Дніпра і звільненні від нацистів сіл загинуло багато радянських воїнів. Полеглих воїнів ховали в поодиноких чи в загальних — «братських», могилах.

У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області у селах, які підлягали затопленню, було 26 облаштованих військових поховань з пам'ятниками таobelісками, усі вони перебували на обліку і доглядалися. У них покоївся прах 2876 полеглих воїнів. Їх перенесення згідно рішення районної влади розпочалося у 1956 р. і мало закінчитися у 1957 р. Однак із-за поганої в ряді випадків організації роботи перезахоронення тривало значно довше.

Так, перезахоронення 169 загиблих у роки війни радянських воїнів, похованих у Новогеоргіївську на базарній площі, відбулося тільки у квітні 1959 р. Для цього рештки загиблих воїнів поклали до нових трун, перевезли на відстань 20 км, встановивши на місці нового поховання пам'ятник. Іншу могилу, де покоївся прах 15 радянських воїнів, полеглих у боях за звільнення Новогеоргіївська, теж перенесли весною 1959 р. Перезахоронення праху

⁶⁴ Там само. С. 31–33.

⁶⁵ Горло Н. В. Вплив гідробудівництва... С. 221–231.

⁶⁶ Ковальчук Л. Киевское море: там, где сейчас лежит радиоактивный ил, прежде было 52 села. *Сегодня*. 2002. 25 марта.

інших визволителів Новогеоргіївська завершилося лише у серпні 1959 р. — за півтора місяці до початку затоплення чаші водосховища.

Процес перезахоронення відбувався як звичайна господарська робота без ніяких урочистостей. За рахунок місцевих бюджетів було закуплено 7 скульптурних пам'ятників з нетривких матеріалів та невеликі бетонні обеліски, які встановлювалися на окремих могилах. У селах Миронівка, Федірки, Арсенівка могили решток полеглих воїнів на новому місці не були облаштовані і невдовзі заросли бур'янами. Постановою бюро Новогеоргіївського райкому КПУ від 7 грудня 1956 р. «...за безвідповідальне ставлення до будівництва пам'ятників і охорони братерських могил» голів сільських рад — Глинської, Захарівської, Федірівської, Арсенівської попередили⁶⁷.

В Новогеоргіївському районі зволікалось перенесення і сільських кладовищ. На кінець червня 1959 р. все ще не перенесеними залишалися кладовища в селі Калабарок з 923 могилами, в селі Нове Липове — 1377 видимих могил, в селі Старе Липове — 1169 могили, в селі Чаплине — 4866 могил, в селі Подорожне — 11234 могили, в місті Новогеоргіївську — 5300⁶⁸.

Затоплення придніпровських населених пунктів, руйнування чи перенесення на нові місця жител та праху своїх близьких і далеких у часі пращурів не тільки порушило усталений ритм повсякдення «переселенців», а й наклало гіркий відбиток на їх світосприйняття. Адже руйнувалася не тільки історична пам'ять, а й назавжди втрачалось сформоване впродовж тисячоліть відчуття осілості і безперервності життя саме на берегах Дніпра — сакральної річки України.

Жителька села Демки Іркліївського району Т. Рідченко-Скиба згадувала: «Чомусь в моїй свідомості відклалося переконання, що в нашій старій хаті в Демках завжди світило сонце, співали пташки і люди були щасливі.

Та одного дня бабуся сказала, що будуть руйнувати нашу хату. «Як, навіщо, невже таке можна зробити?» — мені це було незрозумілим. «Так треба. Сьогодні будемо прощатися з хатою», — зі сльозами на очах сказала вона. Хату святково прибрали, діл застелили зеленою осокою, на покуті — букет квітів, на столі — пиріжки з капустою і маком. Члени сім'ї тоді довго розмовляли, щось згадували, про щось радилися»⁶⁹.

Журналіст Ю. Матівос із Кропивницького писав: «Для місцевих переселення було справжнім горем, люди називали його евакуацією. Тим більше, що багато з них пережили справжню евакуацію у роки німецької окупації. Час переселення теж, на погляд людей, був обраний невдало. Був травень, все цвіло і пахло, розпустили віти улюблені берізки, у яких утопали села Придніпров'я. Люди пиляли дерева, плачучи, прощалися, мов з живими істотами. Бували випадки, коли у розпачі чоловік кидав сокиру і вішав на

⁶⁷ ДАКО. Ф. Р-3024. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 67.

⁶⁸ Там само. Ф. Р-6713. Оп. 1д. Спр. 83. Арк. 8.

⁶⁹ Омелечко Р. Б. *Пам'ять...* С. 121.

гіллі зашморг. Згідно з офіційною статистикою у зоні виселення було зафіксовано понад дві сотні самогубств. Бувало, приходять людина додому, а на дверях табличка "Хату розібрати до 25 травня". Не встиг чи не захотів — руйнує техніка»⁷⁰.

Зірвані з обжитих батьківських місць люди, переживши біль втрати, поступово обживали нові місця. Витримавши усі пов'язані з переселенням випробування, жителі нових населених пунктів працювали, налагоджували домашнє господарство, ростили і виховували дітей. Молодь сприймала перебіг подій спокійно — адже агітатори обіцяли на нових місцях кращі умови життя і блага цивілізації. У свідомості ж людей старшого віку і до цього часу зберігається генетично сформоване відчуття зрощеності із прабатьківською землею.

Показовою щодо цього може бути доля колишнього українського села Хрести Золотоніського району на Черкащині. Лише під тиском обставин, та під гарантії покращення житлових умов його жителів за кілька заходів у 1962–1964 рр. вдалося переселити в інше село — Нову Дмитрівку, яке не підлягало затопленню. Кілька стареньких бабусь трималися до останнього. Казали «Хочу померти на своїй землі».

Вивчаючи історію села своїх пращурів молода дослідниця Д. Нагаєвська в 2011 р. писала: «Ті, хто був силоміць видворений з віками обжитих гнізд, переселений у розбиті під лінійку місця для стандартних сіл, змушені були розпочинати нове життя. У Новій Дмитрівці побудували цегляні будинки, підвели електрику, робота була поруч з домівкою, але для більшості переселенців нове життя було сповнене ностальгії за втраченим благословенним придніпровським раєм. З неповторними малими річками і озерами, луками, гаями, лісами, родючими полями з унікальним кліматом і красою природи, яка не мала собі рівних. Колишнім хрестівцям і нині сняться квітчасті луки і переповнені рибою озера».

Бабуся й досі не може згадувати без сліз рідний дім і лугове роздолля. Дехто з тих, хто виїхав, не зміг жити на новому місці і згодом повертався ближче до втраченої батьківщини — у Кедину Гору, Коробівку, Чапаєвку. Більшість з опитаних колишніх жителів Хрестів жалкують за батьківщиною і вважають рішення про переселення несправедливим»⁷¹.

Не бачена досі за своїми масштабами акція з перенесення населених пунктів і переселення їх жителів, створювала соціальну напругу, яка підсилювалася чисельними недоліками в організації переселення. Передусім, це зумовлювалося стислими термінами, недостатнім матеріально-фінансовим

⁷⁰ Матівос Ю. Сумна історія: зникли з карти, живуть у пам'яті. Фото. *Мартиролог затоплених сіл, музей села Захарівки*. URL: <http://akulamedia.com/sumna-istorija-znikli-z-karti-zhivut-u-pam-jati-foto>

⁷¹ Нагаєвська Д. О. Нарис історії села Хрести. *Краєзнавство Черкащини*. 2011. № 9. С. 83–115.

забезпеченням, відомчою неузгодженістю, браком інформації і звичайним бюрократичним чванством. Усе це стало причиною того, що переселенці болюче сприймали затоплення населених пунктів і не схвалювали акції переселення, а багато хто і будівництва гідроенергетичних гігантів.

Про те як відбувалося затоплення чаші Каховського водосховища на Херсонщині писав один із відселених жителів Бериславського району А. Шульга: «Коли вода почала заповнювати дно моря, то на березі від Нововоронцовки до Качкарівки і Дудчан стояли люди, здебільшого старі, і плакали. По скаламученій воді пливли, крутилися, пірнали і виринали величезні дерева, вагани, пляшки, куфайки, копиці сіна. Пливли живі тварини: корови, свині, олені. Полізли на берег тисячі водяних щурів, гадюк. Над грязною велетенською калюжею кружляли дикі качки, гуси, інша різна птиця. Для плавньових тварин це був кінець світу — потоп. Випливали і бились об берег вимиті сильними хвилями тіла мерців, котрі були поховані недавно і не перенесені на інше місце. Цю страшну картину не можна на малювати, її потрібно було бачити»⁷².

Реальну, сповнену протиріч, людських страждань і компромісів, картину спорудження дніпровських гідроелектростанцій, відселення жителів і затоплення населених пунктів змалювали у своїх творах українські письменники О. Довженко («Поема про море»), О. Гончар («Собор»), С. Плачинда («Шугаї»). Засобами художнього слова вони крізь призму людських доль розкрили суть волюнтаристських методів реалізації грандіозних проектів перетворення природи і показали приклади знецінення людської гідності, зневагу до пам'яті про історичне минуле⁷³.

Узагальнення фактів, спогадів жителів придніпровських сіл — безпосередніх учасників будівництва понад півстоліття тому водосховищ та переселення, засвідчують, що головною втратою для них стали затоплені землі. І хоча час згладив гіркоту примусового розставання з прабатьківськими оселями і на нових місцях вже вирости покоління дітей, які ніколи не були там, колективна історична пам'ять ще зберігає феномен Дніпра, на родючих і благодатних берегах якого жили тисячі українських селян, які стали вимушеними переселенцями.

Жителька переселеного села Худяки Черкаського району О. Стась з жалем згадує: «часто воно приходить до мене у снах, наше старе село, бачу, як намальовані, білі хати, вишняки, високі мальви. У кожного у березі була криниця і копанка. Паші на луках — пахущої, як чай, росло для худоби стільки, що не встигали випасати. Аж тут раптом, у 1956 році, як грім серед ясного неба, на загальних колгоспних зборах оголосили: збирайтеся, переселятиметься від Дніпра у степ. Село затоплюватимуть. Ми тільки-но з

⁷² Шульга А. Море чи людське горе? *Вісті*. 1996. 3 лютого.

⁷³ Горло Н. В. Вплив гідробудівництва... С. 228–229.

чоловіком, фронтовиком, стяглися на хату, почали жити у нових стінах, а тут така біда»⁷⁴.

Важливою і суспільно значимою справою є увічнення пам'яті про зниклі села — встановлення пам'ятних знаків, створення реєстрів затоплених поселень, музеїв і музейних експозицій, видання історико-краєзнавчої літератури, проведення науково-просвітницьких заходів цієї тематики. Перший в Україні пам'ятний знак затопленим селам Худяки і Талдики на Черкащині відкрито у 2009 р.⁷⁵

Підсумовуючи, можна правомірно стверджувати, що негативні наслідки реалізації закладеної в «сталінському плані» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи при будівництві дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні. Введення в дію гігантських водосховищ призвело до затоплення і безповоротного вилучення із сільськогосподарського обігу величезних площ родючих земель, а значні території опинилися в зоні підтоплення.

Держава і тисячі громадян понесли великі матеріально-фінансові втрати у зв'язку з переселенням на нові місця населених пунктів, господарських і соціально-культурних об'єктів. Поспішність і недостатня фінансово-економічна підтримка при переселенні жителів придніпровських сіл створювали соціальну напругу. Непоправної шкоди завдано гуманітарній сфері — зникло багато археологічних, архітектурних та історико-культурних пам'яток національного значення. Було зруйновано або затоплено велику кількість культурних приміщень, цвинтарів і місць захоронень, що залишило глибоку моральну травму у долях людей.

Після заповнення водосховищ екосистеми водних об'єктів — річок, озер, при експлуатації ГЕС зазнали негативних змін у гідробіологічному режимі, якості води та рибопродуктивності. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми цвітіння синьо-зелених водоростей. Зростали витрати на укріплення берегової лінії, розчистку фарватера дніпровських водосховищ. У зв'язку зі старінням посилювався ризик руйнування гребель та інших гідротехнічних споруд. Значні кошти витрачалися на перманентні ремонтні та модернізаційні роботи на діючих об'єктах гідроенергетики, а також меліорації і судноплавства.

Руслана Маньковська

§ 3. Світлотіні Північно-Кримського каналу

Кримський півострів завжди був природною перлиною на Північному узбережжі Чорного моря. Впродовж тисячоліть під впливом своєрідних

⁷⁴ Титаренко Л., Раїна Н. Затоплена пам'ять. *Голос України*. 2009. 4 червня.

⁷⁵ Вівчарик Назарій. З'явився перший пам'ятник затопленим селам. *Прес-центр. Громадсько-політичне видання*. 29.10.2009. URL: <https://web.archive.org/web/20160305005841/http://pres-centr.ck.ua/person/12961/>